

Аннотация

Сабина Халилұллақызы Бейсембекованың диссертациялық жұмысына «Қазақстан Республикасында жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару» тақырыбында «8D04103 - Мемлекеттік және жергілікті басқару» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға

Зерттеудің өзектілігі. Қазақстанның өндірілмейтін өнеркәсібін мемлекеттік басқару мәселелері экономикалық ғылымда және оның орталық проблемаларының бірі болып табылады.

Қазіргі уақытта республика экономикасы үшін Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруды практикалық іске асыру мақсатында қазіргі жағдайда зерттеуге теориялық-әдіснамалық тәсілдерді негіздеу өзекті болып табылады. Жер қойнауын пайдалану мемлекеттік басқаруды қамтамасыз етудің ерекше маңызы бар мемлекеттік экономикалық саясаттың элементі ретінде қарастырылады. Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару проблемаларын зерттеу, жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың негізгі қағидаттары мен өлшемдерін әзірлеу және оның тұрақты дамуын болжау негізгі міндеттер болып табылады.

Мемлекеттік басқару саласында мемлекеттік басқарудың көптеген заманауи тұжырымдамалары кеңінен танымал, мысалы New Public Management, Good Governance, E-Governance, Anticrisis Public Administration, және басқалар. Соңғы жылдары және біздің елімізде елеулі трансформациялық өзгерістер орын алуда. Соған қарамастан, біздің республика үшін жер қойнауын пайдалану саласындағы мемлекеттік басқаруды жаңғыртудың өзекті міндеті болып қала береді. Қазақстан Республикасының Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңнамасын дамытудың бірнеше кезеңдерінен өткеннен кейін 2017 жылдың соңында "жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" Кодекс қабылданды, ол жер қойнауын өндіру саласын мемлекеттік басқарудың әлемдік тәжірибесін біріктіре отырып, көп жылдық жинақталған тәжірибе мен құқық қолдану практикасын ескере отырып әзірленді, жаңашылдық бола отырып, әлі де жетілдіруді және жер қойнауын пайдалану жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару.

Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдалануы республика бюджетіне түсетін салық түсімдерінің едәуір бөлігін қамтамасыз етеді. Соңғы жылдары министрліктердің бұйрықтарына дәйекті өзгерістер мен толықтырулар енгізілуде, министрліктер қайта құрылып, Үкімет қайта құрылуда. 2023 жылғы 02 Қаңтарда Қазақстан Республикасының Президенті экология, геология және табиғи ресурстар министрлігін экология және табиғи ресурстар министрлігі етіп қайта ұйымдастырып, Жарлыққа қол қойып, жер қойнауын пайдалану саласындағы өкілеттіктерді ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігіне берді. Жер қойнауын пайдалану саласына инвестициялар тарту, инвесторларға қолайлы жағдайлар жасау,

бәсекеге қабілеттілікті арттыру және елдің орнықты әлеуметтік экономикалық және экологиялық дамуын жақсарту үшін жүргізіліп жатқан реформалармен қатар жер қойнауын пайдаланудағы рента тетіктеріне көзқарасты қайта қарау және тараптар мүдделерінің теңгеріміне қол жеткізу және жер қойнауын пайдаланудан бюджет кірістерін барабар алу және экономикалық уәждерді сақтау мақсатында жер қойнауын пайдаланушыларға салық салу әдістемесін жетілдіру қажет жер қойнауын пайдаланушылар.

Мәселенің даму дәрежесі. Экономиканы және оның шикізат секторын мемлекеттік басқару мәселелері Ресей, Қазақстан және басқа елдердің классиктерін зерттеуде зерттелді, онда экономика дамуының өзіндік ерекшеліктері және оны мемлекеттік басқару мәселелері анықталды. Бұл мәселені зерттеуге отандық және шетелдік ғалымдардың көптеген жұмыстары арналды. Ғалымдардың осы мәселені шешуге қосқан елеулі үлесіне қарамастан, қазіргі жағдайда Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың жекелеген мәселелері жеткілікті зерттелмеген. Қазіргі жағдайда Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруды зерттеудің теориялық-әдіснамалық тәсілдері коронавирус пандемиясымен байланысты әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс кезеңінде және одан кейінгі дағдарыстан кейінгі кезеңде одан әрі дамуды талап етеді. Қазіргі дағдарыс, мұнай бағасының құбылмалылығы және тоқырау жағдайында Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару мәселелері қазіргі жағдайда әдіснамалық, әдістемелік және практикалық сипатта өте өзекті болып табылады.

Зерттеу мақсаты: қазіргі жағдайда жалдау қатынастарын және оларды практикалық іске асыру жолдарын жетілдіру негізінде Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруды дамыту бағыттарын әзірлеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдерін зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

- жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқарудың теориялық-әдіснамалық негіздерін зерттеу;
- жер қойнауын пайдаланғаны үшін ренталық төлемдер жүйесін зерттеуге әдістемелік тәсілдер әзірлеу;
- рента төлемдерін алу жолдарын жетілдіру;
- жалдау төлемдері жүйесін алу, билік ету және пайдалану негізінде елдің жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару тетіктерін дамыту.

Зерттеу пәні: рента қатынастарын жетілдіру негізінде республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару тетігін дамыту жөніндегі экономикалық-ұйымдастырушылық қатынастар.

Зерттеу нысаны. ҚР жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару жүйесі.

Диссертациялық зерттеудің **теориялық-әдіснамалық базасын** жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері құрады. Зерттеу барысында ғылыми абстракция, гипотезалар, Статистика, деректерді корреляциялық-регрессиялық талдау, экономикалық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеудің **ақпараттық базасы** Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері және зерттеу тақырыбы бойынша веб-сайттардың материалдары, отандық және шетелдік әдебиеттерде жарияланған статистикалық деректер болды. Әдістемелік негіз ретінде ҚР Үкіметінің, ҚР Қаржы министрлігінің, ҚР Ұлттық Банкінің заңнамалық актілері мен нормативтік құжаттары, ҚР жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару жүйесін дамыту жөніндегі Ресми құжаттар пайдаланылды.

Диссертациялық зерттеудің **ғылыми жаңалығы** келесідей:

- жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқарудың тұжырымдамалық негіздері;

- Ұлттық қорды толықтыру және пайдалану бағыттарын әзірлеу;

- жер қойнауын пайдаланғаны үшін рента төлемдері жүйесін дамытудың әдіснамалық тәсілдері;

- жер қойнауын пайдаланғаны үшін рента қатынастары жүйесін дамыту негізінде жер қойнауы ресурстарын мемлекеттік басқаруды жетілдіру.

Зерттеу тақырыбына сәйкес қорғауға шығарылатын келесі **ғылыми ережелер** жасалды:

- жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқарудың теориялық-әдіснамалық тәсілдері. Республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың классикалық және қазіргі заманғы тұжырымдамалары, ірі жер қойнауын пайдаланушы елдердің шетелдік тәжірибесі зерттелді, қолданыстағы тұжырымдамалардың, теориялар мен тәсілдердің өзіндік ерекшеліктері және оларды Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару жүйесі үшін қолдану мүмкіндігі әзірленді;

- Ұлттық қорды толықтыру және пайдалану тәсілдері, Ұлттық қор қаражатының жай-күйі оның он жылдық кезеңдегі өзгеру серпінін зерделей отырып зерттелді, неғұрлым ірі түсімдерді анықтау, сондай-ақ мемлекеттік бюджеттің, демек, елдің Ұлттық қорының түсімдері мен кірістерін ұлғайту мүмкіндігі бар салық түрлерін айқындау мақсатында төлем түрлері бойынша іріктеу жүргізілді;

- ренталық төлемдер жүйесін дамытудың әдіснамалық тәсілдері. Республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың жаңа моделін іске асыру мақсатында республиканың қолданыстағы жер қойнауын пайдалану салық салу жүйесін жетілдіру және дамыту мүмкіндіктері зерттелген жер қойнауын пайдалануға салық салуға зерттеу жүргізілді.

- республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруды дамыту тетіктері. Жүргізілген зерттеу шеңберінде ҚР жер қойнауын пайдаланудан рента төлемдерін алуды, бөлуді және пайдалануды жетілдіру жөніндегі іс-шараларды іске асыру негізінде республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың қолданыстағы моделін дамыту бағыттарының, жолдары мен басымдықтарының жиынтығы ұсынылды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі ережелерін сынақтан өткізу. Зерттеу нәтижелері "қазіргі жағдайдағы қаржы жүйесінің проблемалары мен даму перспективалары", "Полтава экономика және сауда университеті" Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында (Полтава қ., Украина, 2020 ж.); экономика ғылымдарының докторы, профессор Т. А. туғанына 100 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда баяндалды және талқыланды. Әбдіразақова "қазіргі заманның саяси-экономикалық мәселелері: орнықты дамудың жаңа мүмкіндіктері" (Қарағанды, 24 сәуір 2020ж.); "Қазіргі ғылымның өзекті мәселелері-2020" халықаралық ғылыми - практикалық конференциясы (Нұр-сұлтан Қ., 2020 ж.).

Жарияланымдар. Диссертация тақырыбы бойынша 13 ғылыми еңбек жарияланды, оның ішінде Scopus компаниясының дерекқорындағы басылымда 1 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитеті ұсынған журналдарда 4 мақала, 2 монография, Халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар жинақтарында 3 мақала, Ғылыми журналдардағы 3 мақала.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертация үш бөлімнен тұрады, 27 сурет, 30 кесте, қорытынды, 144 дереккөз және бір қосымшадан тұрады.

“Табиғатты пайдалану ортасындағы Мемлекеттік басқарудың теориялық-әдіснамалық негіздері” диссертациясының бірінші тарауында Зерттеу аясында жер қойнауын мемлекеттік басқару саласындағы шетелдік, отандық, кеңестік және ресейлік ғалымдардың еңбектері зерттелді. Зерттелген тұжырымдамалар мен мемлекеттік басқару мектептеріне сүйене отырып, біз экономикадағы мемлекеттік басқару жүйесіне негізгі көзқарасты бөлдік, ол 1980-ші жылдардан бастап ғылыми бағыт ретінде пайда болған жаңа мемлекеттік басқару немесе Нео басқару деп аталады.

Жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқару жүйесі-бұл мемлекеттің, қоғамның және инвесторлардың мүдделерін ескере отырып, жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін кен орындарын бөлуді, елдің минералдық-шикізат ресурстарын өндіруді және ұтымды пайдалануды тиімді басқару жөніндегі мемлекеттің функцияларының жиынтығы, оның ішінде мемлекеттік және жеке корпорациялар минералдық-шикізат секторының тиімділігін арттыру үшін бәсекелесетін квази-нарықтық құрылым. ҚР Конституциясына сәйкес жер қойнауының иелері болып табылатын мемлекет пен халықтың орталық рөлі.

“Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы” ҚР Кодексінде жер қойнауын пайдаланудың жекелеген салаларын орындауды жүзеге асыратын уәкілетті және құзыретті органдардың негізгі функционалдық сипаттамалары жазылады. Кодекске сәйкес жер асты кеңістігін және жер қойнауындағы пайдалы қазбаларды, энергетикалық және өзге де ресурстарды қоса алғанда, ҚР аумағының шекарасындағы жер қойнауы мемлекеттік меншік болып табылады.

Әдіснамадағы елеулі прогреске қарамастан, Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдалану жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды бағалаудың тиімділігі өзекті мәселе болып қала береді. Осыған байланысты, бұл проблемаларды шешу басқаруды жетілдіру, ашықтықты арттыру, Нормативтік-құқықтық базаны нығайту және экологиялық және әлеуметтік жауапкершілікті арттыруды қоса алғанда, жан-жақты реформаларды талап етеді. Қазақстан Үкіметі реформалардың қажеттілігін мойындады және 2018 жылы "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" Кодексті қабылдау, 2029 жылға дейін өңдеуші өнеркәсіпті орнықты дамыту тұжырымдамасын әзірлеу және ӨСАБ-ға қатысу есебінен ашықтықты арттыру жөніндегі күш-жігер (өндіруші өнеркәсіптегі ашықтық бастамасы) сияқты осы проблемаларды шешу жөніндегі бастамалармен жұмыс істеуде.

Қазақстан Республикасының жер қойнауын пайдаланудағы бірқатар мемлекеттік бағдарламаларды зерделей отырып, оларды іске асырудағы бар бұзушылықтар мен кемшіліктерді атап өту маңызды.

Қазақстан әлемдегі мұнай мен газды ірі өндірушілер мен экспорттаушылардың бірі болып табылады және экологиялық жауапкершіліктің жеткіліксіздігі ерекше маңызға ие. Өндірілмеген саланы басқаруға жауапты мемлекеттік органдар ресурстарды өндірудің экологиялық салдарына тиісті назар аудармайды. Заңсыз өндіру және бақылаушы басқарудың жеткіліксіздігі өндіруші саламен байланысты елеулі экологиялық проблемаларға, атап айтқанда, бақыланбайтын өндіру мен қоршаған ортаны қорғау шараларының жеткіліксіздігіне, экожүйелерді бұзуға, ауа және су ресурстарын ластауға, сондай-ақ халықтың денсаулығына теріс салдарға әкеп соғады. Кейбір жер қойнауын пайдаланушылар ұзақ мерзімді тұрақтылық пен жаңартылатын энергия көздерін елемей, қысқа мерзімді пайда табу стратегиясын ұстанбайды. Экологиялық проблемаларды қоршаған ортаны қорғауға бағытталған заңдарды, заңнамалық актілерді, мемлекеттік бағдарламаларды қабылдау арқылы апатты ауқымға дейін іске қоспай шешу қажет. Жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік бағдарламалар тиісті экологиялық бағалау жүргізбейді және өндіру мен жер қойнауын пайдаланудың ықтимал экологиялық салдарының толық спектрін ескермейді. Бұл күтпеген экологиялық проблемаларға және табиғат пен адамдардың денсаулығына қауіп төндіруі мүмкін. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылғы 2 қаңтарда 2021 жылғы 1 шілдеден бастап күшіне енетін ҚР жаңа экологиялық кодексіне қол қойды, онда Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭБДҰ) елдерінің озық халықаралық тәжірибесін ескере отырып, "ластаушы төлейді", "түзетеді" және "алдын алады" қағидаттары және "өзгерістер енгізу туралы" заң енгізілді экология мәселелері бойынша ҚР кейбір заңнамалық актілеріне толықтырулар енгізеді", бұл жер қойнауын пайдаланушылардың ластануы мен қоршаған ортаға кез келген залал келтіргені үшін жауапкершілігін күшейтеді.

Көптеген елдерде сыбайлас жемқорлық, ашықтықтың жеткіліксіздігі және өндірілмеген саланы мемлекеттік басқарудағы тиімсіздік проблемасы бар. Бұл ресурстардың дұрыс бөлінбеуіне, өндіруге лицензиялардың әділетсіз берілуіне, мемлекеттік кірістердің жоғалуына және жер қойнауын өндіруден түскен пайдаға қатысты ашықтықтың төмендеуіне әкелуі мүмкін. 2007 жылы Қазақстанның ӨСАБ-қа қосылуына қарамастан, барлық кірген елдер өндірмейтін компаниялардың барлық лицензиялары мен келісімшарттарын ашуға міндетті, келісімшарттар ашық емес болып қалады. Қазақстанда ӨСАБ іске асыратын басқа елдердегідей Үкімет, Парламент депутаттары, компаниялар мен азаматтық қоғам кіретін мүдделі Тараптардың ұлттық кеңесі, басқару органы құрылды. ҚР "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" кодексінде жер қойнауын пайдаланушылардың ӨСАБ есептілігін тапсыру міндеттемесі (лицензиялық-келісімшарттық міндеттемелер) жазылған, ол жабық болып табылады, бұл ӨСАБ – тың басты талабы-деректерді ашуға қайшы келеді. 15 жыл ішінде халықаралық ӨСАБ енгізу, Қазақстанның мәртебесі тоқтатылды, бұл мәселені ашықтық пен ашықтықпен тікелей растайды. Лицензиялар беру процесінде ашықтықтың болмауы, салық ставкалары мен алымдарды белгілеу және өзгерту, ресурстарды өндіруден түсетін кірістерді пайдалануды есепке алу және мемлекеттік бағдарламалардың адалдығы мен тиімділігі туралы мәселелер Қазақстан халқының сенімсіздігін, сондай-ақ өндіру және жер қойнауын пайдалану туралы ақпаратқа қолжетімділікті, сондай-ақ азаматтардың қабылданатын шешімдерге ықпал ету және олардың қызметін бақылау мүмкіндігін шектей отырып, жұртшылықтың қатыспауын тудырады компаниялар. Мемлекеттік бағдарламалар мүдделі тараптардың, соның ішінде жергілікті тұрғындар мен экологиялық ұйымдардың тиісті талқылауынсыз және келісімінсіз әзірленді, бұл наразылық пен қақтығыстарға әкеледі және әлеуметтік теңсіздіктер мен шиеленістерді күшейтеді.

Мұнай мен газға қатты тәуелділік экономиканың тұрақтылығы мен тұрақтылығына қауіп төндіретін Қазақстанда экономиканы әртараптандырудың болмауы. Баламалы салалар мен инвестицияларды дамыту бойынша жеткілікті шаралардың болмауы елдің экономикалық болашағына қауіп төндіруі мүмкін. Ресурстар бағасының төмендеуі немесе тауарлық-материалдық құндылықтардың сарқылуы жағдайында ел күрделі экономикалық проблемаларға және импортқа тәуелділікке тап болуы мүмкін, бұл оларға тәуелділікті тудырады және экономиканы осал етеді. Тұрақты болашақты қамтамасыз ету және тәуелділікті азайту үшін баламалы энергия көздеріне және тұрақты даму әдістеріне көшу қажет.

Қабілетсіз және тұрақсыз мемлекеттік басқару инвестициялар мен жер қойнауын пайдалануды дамыту үшін қолайсыз жағдайлар туғызуы мүмкін. Нормативтік актілердің халықаралық стандарттармен сәйкес келмеуі, заңнаманың болжамсыздығы, жер қойнауын пайдаланушылардың қызметіне бақылаудың әлсіздігі, Әлеуметтік және экологиялық тәуекелдерді бағалаудың жеткіліксіздігі, салық және лицензиялық шарттардың ерікті

өзгеруі, сондай-ақ инвесторлардың құқықтарын қорғаудың болмауы әлеуетті инвесторларды қорқытып, саланың дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Тиімді және жауапты мемлекеттік басқару экономиканың әртараптандырылуын және ұлттың әл-ауқатын қамтамасыз ете отырып, экологиялық, әлеуметтік және экономикалық аспектілерді ескере отырып, жағымсыз салдарды азайтуға және қоғамдық пайданы барынша арттыруға, саланың тұрақты дамуына ықпал ете алады.

Қолданыстағы теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қарастыру негізінде қазіргі жағдайда жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың негізгі бағыттары зерттелді, оларға мыналар жатады:

- салықтар мен төлемдерді алу;

- Ұлттық қорды толықтыру;

- жер қойнауы ресурстарын ұтымды пайдалану, атап айтқанда қоршаған ортаның экологиясын сақтай отырып, оларды қайта өңдеу дәрежесін арттыру мақсатында Ұлттық қор қаражатын қоса алғанда, салықтар мен төлемдерді пайдалану жолдары.

"Қазақстанның жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруды талдау" диссертациясының екінші тарауында республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың жаңа моделін іске асыру мақсатында республиканың қолданыстағы жер қойнауын пайдалануға салық салу жүйесін жетілдіру және дамыту мүмкіндіктері зерттелген жер қойнауын пайдалануға салық салудың қазіргі және ұсынылатын төрт жүйесінің жүйелері талданды.

Жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттің басқару функцияларының барлық жиынтығынан біз жер қойнауын пайдаланудағы негізгі – рента тетіктерін және жер қойнауын пайдаланудағы инновациялық құрамдас бөлікті күшейтуді бөліп алдық.

Жер қойнауын пайдаланудағы рента тетіктері жер қойнауын пайдаланғаны үшін алынған қаражатты алу және бөлу және жұмсау жүйесін қамтиды рента бағытын күшейтудің негізгі проблемасы мұнай өндіру мен бағасының өсуі кезінде салық салуды ұлғайту жағына қарай алу жүйесін жетілдіру қажеттілігі болып табылады.

Ықтимал қолданылатын салық салу жүйелерін талдау мұнай кен орындарының, бес түрдің, оның ішінде бір Теңіз кен орнының ("Қашаған" кен орны) және әртүрлі аумақтардағы пайдалану жағдайларының ауқымын көрсететін төрт жерүсті кен орнының ("теңіз", "өзен", "Құмкөл" және "Жаңажол") мысалында жүргізілді. Пайдалану жағдайларының барлық түрлері бойынша кен орындары ресурстары қорларының көлемі ұсынылған. Қарастырылған төрт салық режимі және барлық ұсынылған жүйелер бойынша есеп айырысу нәтижелері келтірілген. Қарастырылған салық жүйелерін Қазақстанның қазіргі салық жүйесімен салыстыру үшін қарастырылған мұнай кен орындарына қолданыстағы салық салу жүйесі қолданылды. Қолданыстағы салық салу жүйесі бойынша салық алымдарын есептеу қорытындылары.

Қолданыстағы және имитациялық салық жүйелерін салыстырмалы талдау нәтижелері келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі заманғы салық жүйесін жер қойнауын пайдаланудың ренталық моделіне жақындату үшін Қазақстанға Ұңғымаларды терең өндеуді және алуды ынталандыратын дамыту қажет, бұған салықтар мен төлемдер алу жүйесін одан әрі дамыту ықпал етуі тиіс.

Соңғы уақытта Қазақстанда әлеуметтік-экономикалық саясат пен процестерде елеулі өзгерістер орын алуда, әлеуметтік саладағы дағдарыстық құбылыстардың тереңдеуі жер қойнауын пайдаланудағы салық саясатын түбегейлі қайта қарауды талап етеді.

Қолда бар деректерді түрлендіру негізінде және жүргізілген талдау негізінде біз мұнай экспортына рента салығының, ХДПИ мен үстеме пайдаға салынатын салықтың мынадай мөлшерлемелерін ұсындық. Нәтижесінде, соңғы 3 жылда барреліне 80-ден 100 долларға дейін ауытқитын мұнайдың осы бағалары кезінде перспективада елдің мемлекеттік бюджетіне түсетін түсімдердің айтарлықтай өсуін болжауға болады, бұл елдің, оның ішінде өндірілмейтін өңірлердің көптеген әлеуметтік және экологиялық проблемаларын шешуге мүмкіндік береді.

Ұлттық қор қаражатының жай-күйі оның он жылдық кезеңдегі өзгеру серпінін зерделей отырып зерттелді, неғұрлым ірі түсімдерді анықтау, сондай-ақ мемлекеттік бюджеттің, демек, елдің Ұлттық қорының түсімдері мен кірістерін ұлғайту мүмкіндігі бар салық түрлерін айқындау мақсатында төлем түрлері бойынша іріктеу жүргізілді.

Мемлекеттік кірістер құрылымында елдің жер қойнауын пайдаланудан түсетін кірістер маңызды орын алады, олар елдің мемлекеттік бюджетінде салықтар мен төлемдер түрінде жинақтала отырып, жыл сайынғы трансферт түрінде ұлттық қорға кірістердің бір бөлігі түрінде жіберіледі. Ұлттық қор ресурстарын бөлу жолдарының сызбасы ұсынылған. Тұрақтандыру қорының қаражатын әлеуметтік бағдарланған экономиканы қолдау үшін бағыттау ұсынылады, ол елдегі әлеуметтік мәселелерді шешуді оның экономикалық негізін нығайту арқылы біріктіруі керек, осылайша бірден екі мәселені – әлеуметтік әл-ауқат пен мемлекеттің экономикалық тұрақтылығын шеше отырып, қазіргі уақытта табиғи аннуитетті жаңа мақсатты пайдалану енгізілді.

Қолданыстағы жер қойнауын пайдалану жүйесін тиімді жетілдіру бюджетке минералдық-шикізат ресурстарын пайдаланудан түсетін кірістерді алу жүйесін неғұрлым тиімді реформалауға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта мемлекеттің өндірмейтін компаниялардың қызметінен түсетін кірістері Қазақстан Республикасының Ұлттық қорында шоғырланған, оның қаражаты мен түсімдерінің серпіні ұлттық қордың 2017-2021 жылдардағы кірістер құрылымының өзгеруін көрсетеді, сондай-ақ жоғарыда келтірілген қорытындыларды растайтын 2012-2021 жылдардағы салық түсімдерінің барлық негізгі түрлері бойынша деректер қаралды. Бұл индекстер қор қаражатын шетелдік компаниялардың акцияларына салудың тиімсіздігін және осы салада жеткілікті икемді емес салық салу жүйесін көрсетеді. Мұнай

компанияларының кірістілік коэффициенттері бағаның өсуі кезеңінде көптеген жүздеген млрд теңгеге көтеріледі, өйткені компаниялардың кірістерін өндіретін ресурстар көлеміне есептеу кезінде бұл пайыздар компаниялардың айтарлықтай кірістеріне айналады.

"Рента қатынастары негізінде жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару жүйесін дамыту" диссертациясының үшінші тарауында жүргізілген зерттеу шеңберінде ҚР жер қойнауын пайдаланудан рента қатынастарын алуды, бөлуді және пайдалануды жетілдіру жөніндегі іс-шараларды іске асыру негізінде республиканың жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқарудың қолданыстағы моделін дамыту бағыттарының, жолдары мен басымдықтарының жиынтығы ұсынылды.

Қор қаражатын еліміздің экономикасын дамытуға, жаңа өндірістер құруға, жер қойнауы ресурстарын қайта өңдеу дәрежесін арттыруға, ең алдымен республикада дамыған минералды-шикізат базасын, қайта өңдеу өндірістерінің кешенін және қосылған құнның жоғары үлесі бар өнімді жасау үшін мұнай-химия саласын біріктіретін толыққанды жұмыс істейтін мұнай-газ кластерін құруға бағыттау қажет.

Қазақстандық мұнай-газ кластері өндірістік-өндіру және қайта өңдеу құрамдастарын неғұрлым жоғары деңгейде біріктіре отырып, бірінші кезекте экономиканың мұнай-газ секторындағы инновациялық қызметтің үлесін күшейтуге негізделуге тиіс, бұл суретте көрсетілген, бұл ретте инновациялар жер қойнауын пайдаланудың экологиялық бағытын жақсартумен және осыған байланысты мемлекеттік басқаруды міндетті түрде қатаңдатумен ұштастырылуы тиіс.

Жер қойнауын пайдаланудан түсетін кірістерді бөлудің әділдігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін біз рента төлемдерін бөлу тетігін әзірледік. Жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқаруда Ұлттық қордың активтері басқармасы бірінші кезектегі рөл атқарады, Ұлттық Қордың қолданыстағы тұжырымдамасында тұрақтандыру қорының қаражаты кірістілігі төмендеген соңғы жылдары шетелдік компаниялардың акциялары арасында бөлінеді. Ұсынылып отырған іс-шараларды іске асыру ҚР жер қойнауын пайдалану мемлекеттік басқармасының тиімділігін арттырудың қажетті базасы болып табылады. Ұсынылған теңдестірілген өзгерістердің нәтижесінде қосымша өсу факторлары пайда болады.

Осылайша, табиғи-шикізат ресурстарын пайдаланудан түсетін кірістерді алу мен бөлудің макроэкономикалық талдауы келесі ұсыныстарды жасауға мүмкіндік береді:

1. Рента табыстары Қазақстанда және шетелде пайдаланылатын шикізат секторынан түсетін кірістер арасындағы арақатынастарды рационализациялауды ескере отырып, экономиканың барлық құрылымдық элементтерінің теңгерімді жұмыс істеуіне қол жеткізу жөніндегі негізгі міндеттерін шешу үшін пайдаланылуы тиіс. Республика экономикасын дамытудың негізгі басым бағыттары барлық өнеркәсіптік-өндірістік кешенді сапалы және құрылымдық қатынастарда одан әрі дамыту, оның ішінде қайта өңдеу салаларын, химия мен мұнай-химияны, агроөнеркәсіптік кешенді

дамыту, жаңа және жаңа технологияларды, қосылған құнның жоғары үлесі бар өнім өндіруді дамыту болып табылады; субсидиялар, салықтарды азайту, бәсекеге қабілетті өндірістерді, ғылымды қажетсінетін салаларды, өндірістік инфрақұрылымды және тұрғын үй құрылысын қаржыландыру арқылы жүргізілуі мүмкін мемлекеттік емес секторды қолдау; қоғамның аса маңызды әлеуметтік бағдарламаларын инвестициялау.

2. Ел экономикасының өндіруші салаларға тәуелділігін төмендету мақсатында оның басқа секторларын дамыту қажет. Рента кірістерінің инвестициялық құрамдас бөлігі экономиканың шикізаттық емес отандық секторын дамытуға тиіс. Өндірістік инфрақұрылымды дамытуға табиғи-шикізат салаларынан түсетін түсімдер елеулі үлес қосуы тиіс. Жер қойнауын пайдалануға салық салу жүйесін оның құрамындағы рента құрамдас бөлігінің үлесін күшейте отырып қайта құру басқа салалардағы салық ауыртпалығын азайтуға мүмкіндік береді, бұл олардың дамуына ықпал етеді және ҚР-дағы экономикалық жағдайға жалпы қолайлы әсер етеді.

3. Қоғамның жалдамалы кірістерінің бір бөлігі қоғамның әлеуметтік даму бағдарламаларын орындауға бағытталуы керек. Болашақта әрбір азамат шикізат салалары есебінен қалыптасқан Траст қорларының қызметінен дивиденд ретінде табиғи рента үлесін алуы тиіс.

Жердің және оның жер қойнауының толыққанды меншік иесі бола отырып, халықтың өкілі - аумақтардың шынайы иесі ретінде мемлекет жер қойнауына және олардың құрамына меншік құқығының функциясын толық жүзеге асыруы керек. Осыған байланысты оның халық пен болашақ ұрпақ алдындағы міндеті-бұл мүлікті тиімді басқару.

Жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару жүйесін дамыту Қазақстан Республикасы үшін маңызды міндет болып табылады, өйткені жер қойнауын пайдалануды дұрыс Басқару халықтың экономикалық өсуі мен әлауқатына айтарлықтай әсер етеді.

Диссертант

Бейсембекова С. Х.